

**Mystieke natuurbeleving
als bron voor innovatie in natuurbeleving en natuurbeleid**

Startnotitie

Drs. Gerwine Wuring
Bureau Aerda ,
Bureau voor aarde educatie, visie-ontwikkeling en methodiekscholing,
aerda@wxs.nl www.aerda.nl

Leeuwarden, herfst 2006

Inhoudsopgave

- Pag 3. **Woord vooraf**
De kloof tussen natuurbeleving en natuurbeleid, een verkenning
- Pag 5. **Aanleiding**
Verkenning en brainstorm
- Pag 6. **Samenvatting**
Grensverkenning van de mystieke natuurbeleving
- Pag 9. **Waarom zou je het willen, die aandacht voor mystieke natuurbeleving?**
Belang, nut of noodzaak
- Pag 11. **Wat kun je er mee in natuurbeleving en beleid?**
Mystieke natuurbeleving als vernieuwend concept
- Pag 16. **Randvoorwaarden en belemmeringen**
Wat moet er nog gebeuren en wat kan behulpzaam zijn?
- Pag 19. **Perspectieven en eerstvolgende stappen**
Nadere concretisering en eventuele vervolgstappen
- Pag 23. Bijlage 1
Leden van het Netwerk Aarde, Milieu & Spiritualiteit
- Pag 24. Bijlage 2
Gesprekspartners brainstorm
- Pag 25. Bijlage 3
Wat is mystieke natuurbeleving?
- Pag 27. Bijlage 4
Inspiratie bronnen en literatuur verwijzingen

Woord vooraf

De kloof tussen natuurbeleving en natuurbeleid, een verkenning

In de afgelopen jaren is er veel veranderd, wat betreft onze houding en relatie tot de natuur. Eind van de voorbije eeuw werd de natuur vooral gezien als een bedreigde wereld, waar we veel kennis over moesten en hebben verzameld om te snappen wat we kunnen doen om haar te bewaren en te bewaken. In het beleid en beheer werd en wordt daarmee hard gewerkt om de natuur een goede plek te geven in onze moderne maatschappij. Een maatschappij die in diezelfde periode, zeg 50 – 100 jaar, haar focus meer en meer gericht heeft op wetenschap en techniek om ons juist zoveel mogelijk los te maken van de afhankelijkheid van diezelfde natuur. Waarmee we als samenleving en als individu een kloof moeten onderkennen tussen enerzijds een kleine groep van natuurbeheerders en/of vrijwilligers met een groeiende kennis over en een beperkt rentmeesterschap van de natuur. En anderzijds een groeiende groep mensen voor wie natuur niet veel meer is dan de decoratie op de muur, een aangename plek voor vakantie en vrije tijd of soms ook een hinderlijke stoorzender, ver weg en liefst niet mijn zaak.

We hebben *de zorg voor de natuur uitbesteed*, inclusief de zorg voor onze eigen aard en natuur, onze gezondheid en kwaliteit van leven.

De afgelopen 10 – 15 jaar zien we echter een verschuiving en een opkomend besef bij velen dat de natuur voor een ieder toch wel een belangrijke rol speelt op de achtergrond in het leven van alle dag, en dat het belangrijk is daar weer opnieuw contact mee te maken. Een contact dat niet zozeer gaat om kennis hebben van en over, het is veel eer een verbinding maken met en mogelijk houden van de natuur en de wereld om je heen. Hetgeen ook doel en richting kan blijken/blijkt te geven in je leven.

Ook het InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster heeft een dergelijke conclusie getrokken in haar brochure Kwetsbare vanzelfsprekendheden rond natuur. Waar ze een zoektocht uitzetten naar innovaties rond de spanning tussen natuurbeleving en natuurbeleid. In deze brochure opperen ze dat het mystieke als bron van natuurbeleving, rust en inspiratie, ja zelfs als iets religieus meer aandacht zou mogen krijgen in beleid en beheer. Tegelijkertijd onderkennen ze dat deze innovatie richting nog weinig uitgewerkt is en vooral veel vragen oproept.

Het wordt dus tijd om de ervaringen in, de kennis van en de voorwaarden voor een dergelijke natuurbeleving van verbondenheid een betere plek te geven in maatschappij, natuurbeheer en beleid. Immers de voorbije jaren zijn er ook in georganiseerd verband al vele activiteiten georganiseerd, ervaringen opgedaan en visies en werkwijzen ontwikkeld. Denk aan de beweging die Irene van Lippe, midden jaren negentig, ingang gezet heeft met haar 'Dialogo met de natuur'. Alsook aan het Eigentijds Festival rond Kunst, Natuur en Spiritualiteit dat dit jaar alweer voor het 13de jaar werd gehouden. En waar ruim 2500 mensen zo'n 4 dagen lang tientallen workshops rond natuur en persoonlijke ontwikkeling volgen en geven op de Paasheuvel te Vierhouten.

In samenwerking met Staatsbosbeheer is vorig jaar een maandenlange tentoonstelling gewijd geweest aan de rol van de natuur in onze wereldculturen, Wereld Natuur Kunst in de Nieuwe Kerk te Amsterdam. Toch is er binnen de bestaande natuurorganisaties een afwachende

houding en enige huiver te bespeuren om zich te veel in te laten met dit mystieke, mythisch - magisch spirituele natuur beleven.

Tijd om de kloof tussen natuurbeleid en spirituele natuurbeleving nader te verkennen en te onderzoeken. Ik stel me voor dat de meer natuurwetenschappelijke en de meer spirituele benaderingswijzen van de natuur elkaar aanvullende vakgebieden zijn, die elk hun eigen ingangen hebben om kennis te verkrijgen over natuur, mens en hun onderlinge relaties in onze samenleving. Waar de plant- en dierecologie, de bodembioecologie, de ruimtelijke ordening als ook de landschapsecologie en de kennis van fijn stofdeeltjes enkele van de vele ingangen zijn om het complex van natuurlijke samenhang te begrijpen en te beïnvloeden. Daar kan, naast bijvoorbeeld de sociale ecologie, ook de spirituele natuurbeleving haar aandeel leveren in dit samenspel mens & natuur, in dit avontuur dat 'leven' heet. Arne Naess, een Noorse filosoof heeft daar ruim 30 jaar geleden al een aanzet toe gegeven met zijn Deep Ecology theorie. Helaas is dit woord door de radicale Earth First beweging in met name Amerika een beladen begrip geworden. Henk Saeys riep in de jaren 70 op om de dialoog met het ecosysteem aan te gaan. Deze beweging, die leidde tot de landschapsecologie mag nu de sprong maken van een monoloog naar een wezenlijke dialoog met de natuur.

In onderstaande startnotitie een aanzet om in deze spannende wereld van uitersten, tussen de meer rationeel-wetenschappelijk, afstandelijke benadering en het puur persoonlijk, mythisch-magisch mystieke verstaan van de wereld, paden en verbindingen aan te brengen die meerwaarde geven voor mens én natuur.

Drs. Gerwine Wuring, biologe – ecologe en druïde.
Aerda , Bureau voor aarde educatie, visie-ontwikkeling en methodiekscholing,
aerda@wxs.nl www.aerda.nl
Herfst 2006

Aanleiding

Verkenning en brainstorm

Het InnovatieNetwerk bracht in 2004, middels de brochure 'Kwetsbare vanzelfsprekendheden rond natuur' verslag uit van een eerste zoektocht naar innovaties in het spanningsveld tussen natuurbeleving en natuurbeleid. Daarbij worden betrokken partijen uitgenodigd stappen te zetten voor vernieuwende concepten om deze kloof te overbruggen. In de brochure wordt ook de vraag gesteld in hoeverre mystieke en alsook religieuze natuurbeleving een bron kan zijn voor vernieuwing. Gerwine Wuring heeft begin 2005 het InnovatieNetwerk benaderd met het aanbod deze invalshoek van mystieke natuurbeleving iets verder uit te werken. En zo te bekijken wat dit zou betekenen voor de natuur, het natuurbeleid en de inrichting van de natuur. Ze doet dit o.a. vanuit haar ervaringen met Aerda, haar bureau voor aarde educatie en het door haar in 1992 gestarte Netwerk Aarde, Milieu & Spiritualiteit.

In de voorverkenning van de opdracht zijn een aantal aangesloten leden van dit Aarde Netwerk en enkele andere op spirituele natuurbeleving gerichte organisaties benaderd om vanuit hun ervaring input te geven op de vragen van het InnovatieNetwerk. De vraag aan hen was welke mogelijkheden zij signaleren om ruimte te scheppen voor een vernieuwende omgang met de natuur in ons land, om de betrokkenheid op de natuur te vergroten. Hun reacties zijn verweven in deze notitie. In overleg met Nico Beun en in opdracht van het InnovatieNetwerk heeft ze vervolgens een aantal medewerkers van enkele landelijke organisaties telefonische geïnterviewd. De resultaten zijn april 2006 besproken met geïnterviewden op een brainstormbijeenkomst op kasteel Groeneveld in Baarn. Ook daar werden de mogelijkheden verkend om mystieke natuurbeleving meer ruimte te geven in beleid en beheer.

Samenvatting

Grensverkenning van de mystieke natuurbeleving

Samenvattend kun je zeggen dat het brainstormgesprek een grensverkenning van mogelijkheden was. Waarbij het verhelderend werkte eerst het begrip mystiek goed te duiden. Er bleek een groot verschil in opvatting over het begrip mystiek en mystieke natuurbeleving en bijbehorende waardering van de mogelijkheden. Er is zeker een afstand tussen de kennis over natuur zoals die wordt gehanteerd in natuurbeleid en de ervaring en beleving van de burgers in het veld. Meer ruimte voor verwondering biedt mogelijkheden voor vernieuwingen in het beleid. Daar zit ook een opdracht voor het ministerie. Maar het mystieke heeft naast haar fascinerende ook angstaanjagende kanten. Daarmee moeten we voorzichtig zijn aldus de aanwezigen op de brainstorm.

De leden van het Aarde Netwerk reageren meer vanuit het veld van de mystieke natuurbeleving en de daar ervaren mogelijkheden. Voor hen is het een vanzelfsprekendheid dat deze een bron van innovatie voor natuurbeleving en beleid kan zijn. Zij leveren diverse argumenten, werkvormen en resultaten om de grenzen van het reguliere natuurbeleid op te rekken ten behoeve van een meer hedendaagse spirituele kijk op natuurbeleving vanuit een verbondenheid met de natuur

In de genoemde brochure ‘Kwetsbare vanzelfsprekendheden rond natuur’, worden gangbare vanzelfsprekendheden die leven in het (overheids-)beleid en bij de (burger-)beleving rond natuur op een rij gezet. Vanuit het Aarde Netwerk worden een aantal vanzelfsprekendheden toegevoegd uit de spirituele natuurbeleving. Wellicht bieden deze een ingang op de zoektocht in de kloof tussen het alledaagse beleid en de gewone beleving van mensen en het iets breder perspectief vanuit de mystieke of spirituele natuurbeleving. Dan gaat het veel meer om een bewustwording van die verbondenheid en de ervaren (ziels)verwantschap tussen mens en natuur.

De startnotitie is een weerslag van de inbreng van de leden van het Aarde Netwerk, gepresenteerd in een wisselwerking met de resultaten van de genoemde brainstorm. Met de bedoeling een aanzet te geven voor nadere verkenningen en inspirerende ontmoetingen in het veld van de waar te nemen buitenkant van de natuur en de innerlijke belevingswereld van de mens ín de natuur. De notitie eindigt met een aantal aanbevelingen om deze verkenningen ten behoeve van inspiratie en innovatie verder vorm te geven in de praktijk van beide werelden.

Wat is mystieke natuurbeleving?

Definities en benaderingswijzen

Mystiek betekent volgens Wolters' woordenboek (Koenen) *geheimzinnig en het hartstochtelijke streven naar vereniging van de ziel met God.*

Mysticisme is *de neiging tot het wondergeloof, het bovennatuurlijke.*

Op internet (zie ook in bijlage) vinden we het volgende:

Mystiek staat voor het zoeken naar verlichting en het streven naar eenwording met het goddelijke of de natuur (1). Bij de natuurmystiek is het primaire object van ervaring de natuur; hetgeen waarmee de mysticus één wordt is de natuur (3). Een mystieke ervaring is een directe ervaring met en volkomen overgave aan het goddelijke of de natuur, zonder tussenkomst van rituelen of dogma's (1). De mysticus ervaart de aanwezigheid van God en weet dat deze werkelijkheid echter is dan de wereld om haar heen (1). In een poging om in woorden te vatten wat eigenlijk niet gezegd kan worden (1) zoekt hij naar nieuwe woorden en naar metaforen (2).

Kort samengevat;

Een directe ervaring van één worden met de natuur, zonder tussenkomst van iets of iemand anders. Een ervaring die veelal ingrijpend is in het leven van mensen en niet zo gemakkelijk met woorden te vangen.

In de voorbereiding en bij aanvang van *de brainstorm* blijkt ook hoe lastig het is dat begrip mystiek en mystieke natuurbeleving te duiden. Woorden als *zintuiglijkheid, verwondering, persoonlijke beleving, genieten, ervaren van rust* worden gebruikt om de eigen ervaringen met het mystieke te omschrijven. *De natuur als het andere dat je nooit in essentie kunt pakken. Het gaat over de zin van het leven... Het ervaren van de verbondenheid met al die planten, dieren, plaatsen, tijden.... Het niet fysieke, het niet zichtbare... Het genieten van de verbinding, doordat de opgeslotenheid binnen het eigen ego, in de huid wordt doorbroken. Er is een directe verbinding te ervaren met de omringende wereld... Je te realiseren dat er zoveel meer is dan je ooit kunt weten en zult ervaren... Maar ook gewoon; De rust, het tot jezelf komen... Het gaat telkens om zeer persoonlijke, individuele ervaringen met en in de natuur. En er heerste tijdens de brainstorm ook een zekere angst of reserve om die individuele belevissen tot onderwerp of uitgangspunt van beleid te maken.*

Het ervaren, beleven en beschrijven van het mystieke is dus ook een kwestie van taal en cultuur en mogelijke ontwikkelingen daarin. Opvallend is bijvoorbeeld dat gevraagd naar de woorden voor mystieke natuurbeleving bij leden van het Aarde Netwerk veel uitgesprokener zinnen worden geuit.

Wij zijn natuur, wij zijn een met de natuur en onlosmakelijk verbonden met die natuur

Er zit intelligentie en bewustzijn in de natuur

De natuur, de aarde spreekt tot ons en spreekt door ons, het is een kwestie van anders gaan luisteren.

De verhalen, de geschiedenis van het land, de natuur, de aarde, zijn onze verhalen, is onze eigen geschiedenis.

Er is een veelal niet bewust continuüm van (spirituele) natuurbeleving naar natuurbeleid

De zinnen spreken van een vermogen om te handelen en te werken met die eenwording en die - bewust te ervaren - verbondenheid mens en natuur. Deze individuele eenheidservaring en gevoelsbeleving van de natuur werkt door zowel in de houding van de afzonderlijke burger, bezoeker in de natuur als ook op de werkwijze van de eigenaar/beheerder van een gebied.

Waarom zou je het willen, die aandacht voor mystieke natuurbeleving?

Belang, nut of noodzaak

Tijdens de *brainstorm* is men het er unaniem over eens dat mensen steeds verder van de natuur af komen te staan. De verbondenheid met de natuur neemt af, zeker ook bij de jeugd. Met de gangbare middelen van educatie, voorlichting en beheer wordt hier wel aan gewerkt. De vraag is of dit voldoende is om mensen een diepe verbondenheid, een dieper bewust zijn, een soort van spiritualiteit te laten ondervinden met de natuur. Dit is de centrale vraag; óf mystieke natuurbeleving een middel kan zijn tot innovatie. Het mystieke raakt mensen op een andere dan rationele manier. Het bereikt daardoor mogelijk ook een andere doelgroep in hun relatie met de natuur. Deze insteek van mystieke bewustwording kan tevens het draagvlak voor natuur vergroten. Aandacht voor het mystieke leidt tot meer verbondenheid en daardoor wellicht op termijn tot meer burgerparticipatie en lokale zeggenschap in beleid en beheer.

Er wordt bij Staatsbosbeheer en Kasteel Groeneveld de laatste jaren al meer gedaan met de insteek van natuurbeleving van de natuur. Daarnaast zijn mensen steeds meer op zoek naar *nieuwe zingeving*. Maar men vraagt zich tijdens de *brainstorm* meermalen af of dit nu ook verweven kan en moet worden binnen het beleid, liggen daar kansen?

De vraag of het beleid iets moet of kan met mystiek natuurbeleving, wordt tijdens de *brainstorm* in eerste instantie negatief beantwoord. Maar die conclusie wordt wel erg snel getrokken, omdat nog nauwelijks echt gekeken is naar het brede scala aan invalshoeken dat tegenwoordig wordt beoefend, door weliswaar kleine groepen. Die experimenteren met een mix van oude religieus mystieke werkelijkheden voor een hedendaags gebruik.

In de brochure ‘Kwetsbare vanzelfsprekendheden rond Natuur’ wordt ook gewaarschuwd voor het taboe dat vanuit de gangbare wetenschappelijk - rationele benadering heerst op het verkennen van deze meer spirituele, holistische, mystieke natuurbenadering. Mystieke natuurbeleving is een allerindividueelste uiting van contact met de natuur. Een diep ervaren van verbondenheid met de natuur. En daar ligt dan meteen ook een paradox. ‘*Een directe ervaring, zonder tussenkomst van iets of iemand anders.*’ Kan een dergelijke, zeer persoonlijke, unieke ervaring bron worden voor innovatie in natuurbeleving en natuurbeleid? De insteek past wel goed in onze tijd van individualisering. Door het wegvallen van de functie van de kerk zoeken steeds meer mensen zingeving in persoonlijke groei, waarbij ook onze relatie met de natuur weer een nieuwe invulling kan krijgen. Dat trekt ook nieuwe mensen, en dat kan, mits goed ingebed het draagvlak voor natuurbescherming versterken.

Ook trendwatchers voorspellen dat zo’n innerlijke weg van spiritualiteit, verbondenheid en zich belangeloos inzetten voor het grotere geheel steeds belangrijker wordt (FD Persoonlijk 16 juni 2006). Misschien dat gewenste lokale zeggenschap over natuur er bijvoorbeeld voordeel van kan hebben. Dat mensen meedenken en meedoen, dat ligt ook al in de lijn van Staatsbosbeheer en andere natuurorganisaties. Maar ook intern is daar nog wel wat weerstand te overwinnen. Een aantal vakbroeders moeten nog leren dat het een goede zaak is dat de bonte stadscultuur ook mensen-natuur omvat, zoals bijvoorbeeld het GIOS beleid, van het groen in en om de stad, vooropzet.

In de brochure wordt gesproken van een spanning tussen natuurbeleid en natuurbeleving in de zoektocht naar innovaties. Veel mensen beamen dat er een kloof is tussen die twee werelden. Nemen we dat beeld even heel letterlijk, dan roept het een berglandschap met pieken en dalen op. De kloof tussen natuurbeleid en mystieke natuurbeleving wordt in dit beeld door velen wel ervaren als een van de grootste kloven in dit landschap. Een berglandschap is doorgaans aantrekkelijk voor zowel natuur(beleids)mensen als een omgeving bij uitstek geschikt voor mystieke natuurbeleving... *Bovendien vinden de meeste vernieuwingen plaats op grensvlakken*, dus het zou heel goed zijn om over en weer uitstapjes te maken in elkaars wereld(beeld)en.

Boris van Oirschot, www.wereldgift.nl en Stichting Natuurbeleving en een van de leden van Aarde Netwerk, zegt het als volgt. 'De grote stappen in de evolutie zijn gemaakt door op andere manieren naar problemen te kijken. Dit geldt natuurlijk ook voor de menselijke ontwikkeling in hun relatie tot de natuur.'

Zo merkt Chris Elzinga, een ander lid van het Aarde Netwerk op, dat ie één hedendaagse vanzelfsprekendheid gemist heeft in de brochure, namelijk *Dat mensen geen deel uitmaken van de natuur*. Natuur beschouwen we daarom als maakbaar, telbaar, bruikbaar, geschikt voor economie en recreatie. Maar dat wij natuur *zijn* is geen onderdeel van het bewustzijn van veel mensen. Dieper nog ligt de ervaring bij velen dat we afzonderlijke individuen zijn, afgescheiden levend in een wereld van objecten.

Elly Verrijt van De Gaarde heeft dit als focus van haar werk. 'Ik heb het eigenlijk nooit over natuur, maar over de Aardegemeenschap. Ik zie dat alles in de context van een bio-regionale benadering, landschappen als een geheel en de mens als onderdeel daar van. Dan is natuurbeleving spiritueel en mystiek, helemaal niets bijzonders. Want het is een eenheidservaring. Maar de vervreemding zit diep. Haar ervaring op De Gaarde 'Leerplek voor ecologie en spiritualiteit' is dat er een grote behoefte is aan *een ecologisch verstaan van natuur* maar dat dit zeker geen algemeen goed is. Als die verbinding er weer is, is dat juist voor mensen een enorme bron van nieuwe vitaliteit en welzijn. Als je je verbonden voelt met de grond, het water, heel de geschiedenis, dan ben je deel van een groot verhaal...met je eigen leven...Dan zal de natuur op een heel andere manier gerespecteerd worden. De context om te kijken naar de natuur kan worden vergroot.'

Bernard Heijdemann zegt het zo. 'De vanzelfsprekendheid van de natuur (de ritmes, het evenwichtzoekende principe, het zeker weten dat de natuur er altijd is, etc.) kan de positie van de natuur in onze samenleving juist versterken. Mensen hebben namelijk behoefte aan een basis die hun eigen systeem overschrijdt (Covey). De natuur biedt zo'n basis en omdat de kerk, de familie en de sociale controle aan kracht inboeten, biedt dat grote kansen voor de natuur om die beleving van basis en ook identiteit te bieden. Wat we nu dus nodig hebben is een *emancipatie van de zorg voor het landschap*, vanuit die betrokkenheid en identificatie met de natuur en de dagelijkse leefomgeving.'

Kortom mystieke natuurbeleving brengt mensen bij een groter gevoel van verbondenheid met de natuur. Deze spirituele eenheidsbeleving is dan wel zeer persoonlijk, maar kan een grote motiverende kracht zijn om je in te zetten voor de zorg van onze leefomgeving. Deze emancipatie van de zorg voor de natuur, de aarde zou wel eens veel te winnen kunnen hebben bij een minder rationele, maar gevoelsmatige, spirituele omgang met de natuur. Tegelijkertijd is er ook een zekere huiver om deze invalshoek als basis te nemen voor vernieuwingen. Tijd om de kloven te gaan verkennen....!?

Wat kun je er mee in natuurbeleving en beleid?

Mystieke natuurbeleving als vernieuwend concept

Eenzijdig is mystieke natuurbeleving dus een zeer persoonlijke ervaring, en daarmee lijkt het natuurbeleid met lege handen te staan. Het gebruikelijk aan te reiken instrumentarium zal immers niet werken als er niets kan staan tussen de mens en de natuur in een dergelijke mystieke beleving.

Anderzijds blijkt dat dergelijke ingrijpende ervaringen wel degelijk aangrijpingspunt kunnen zijn voor veranderingen, waar natuur en natuurbeleid voordeel bij kunnen hebben. En dan valt er dus ook weer iets te sturen of te stimuleren. Immers mensen kunnen zich het belang en de waarde van de natuur bewust worden en er van daaruit meer verantwoordelijkheid voor nemen.

In het kader van de *brainstorm* is er het volgende over gezegd. Het is een puur individuele, innerlijke en vaak eenzame weg, waarover meer publiekelijk gecommuniceerd kan en moet worden. Wat betreft inrichting van terreinen hoeft je weinig te doen. Misschien wel aan de openstelling of toegankelijkheid voor andere gebruikers als sjamanen, wicca's, druïden als ook kunstenaars, dichters en denkers. Momenteel is de aandacht voor rust en stilte, duisternis en tijd al een opmaat voor deze ontwikkeling. De *belevissen-economie* biedt aangrijpingspunten. Zo kan persoonlijke en maatschappelijke ontwikkeling hand in hand gaan.

Ondernemen in verbinding met de natuur

Rob de Keizer, wederom als een bijdrage van een van de leden van het Aarde Netwerk ziet hierin een kans voor "Ondernemen in verbinding met de natuur". Hij pleit voor het verhaal van de natuurbewuste Hollandse koopman. Juist om het beeld te doorbreken dat ondernemerschap altijd botst met natuurbelangen, valt er een lans te breken voor ondernemers die in hun grondhouding wel het mystieke meenemen in hun bedrijfsfilosofie. Door deze perspectiefwisseling kan er worden ingehaakt op de behoefte aan duurzame leefstijlen en vitaler persoonlijk leven.

Tijdens de *brainstorm* wordt er op gewezen dat de band van kinderen met de natuur versterkt moet worden. Staatsbosbeheer doet dit door middel van *verwondering*. De zintuigen prikkelen is hiervan belangrijk onderdeel. Het aanleren van het doen en laten vanuit een bepaalde drijfveer is echter niet mogelijk. Iemand moet een *spirituele drijfveer* bezitten, deze kan niet worden aangereikt. Ze kan wel worden aangeraakt en ontwikkeld. Ook Kasteel Groeneveld wil mensen op een *dieper niveau* raken, dan alleen het cognitieve. Staatsbosbeheer en Kasteel Groeneveld lijken daarmee voor op te lopen. Het is niet echt duidelijk hoe de andere natuurorganisaties, zoals Natuur Monumenten en de Landschappen hierin staan.

Agnes Meijs, stichting Natuurbeleving, geeft hier voor de kinderen vorm aan middels de activiteiten van Het Bewaarde Land. Haar ideaal is 'een eigen gebied, waar we aanwezig kunnen zijn wanneer we willen, waar allerlei activiteiten gedaan kunnen worden (met scholen, volwassenen, cursussen, kampen), maar waar je ook stil kunt terugtrekken. *Een gebied waar je kunt sluipen, in het bos overnachten, op zorgvuldige manier met hout en vuur*

om kunt gaan, planten verzamelen, in vennetjes zwemmen. Ik zie ook allerlei samenwerkverbanden verschijnen met andere organisaties zoals Kinderavonturenland, Kokopelli, Kinderen van moeder aarde, Carl Big Heart (indiaanse tradities van zweethutten, drumcircels, groot familie-gevoel en samen kamperen), de Rainbowfamily etc. daarbij past tevens het idee om de burger meer verantwoordelijkheid te geven over beheer van een stuk terrein. Ik zie dan een prachtig gebied voor het Bewaarde Land verschijnen.’

In gesprek met Greetje de Heer komen we tot het volgende; “Het is de kunst om als volwassenen in leven te houden de levendigheid waarmee we als kind de buitenwereld ontdekken. Er is daar (buiten) een essentiële kwaliteit die we moeten blijven ervaren om ons zelf te blijven voeden. En vandaar uit vorm te geven en een bijdrage te leveren aan onze hedendaagse maatschappij. We hebben dit alles uitbesteed aan ontwerpers, boeren, vormgevers, planologen, tuinlieden, toeristen- en bezoekerscentra, etcetc. En daarmee onze creativiteit en zorg voor de natuur en wereld om ons heen uit handen gegeven. Terwijl deze behoefte aan een eigen verbinding met de natuur nog wel steeds leeft, getuige bijvoorbeeld de opleving van een belevenissen cultuur, met een groeiend aantal kunstroutes. Waarmee ook weer goede sier wordt gemaakt door bijvoorbeeld natuurorganisaties.

Emotionele belevingslagen over het landschap

Tijdens de *brainstorm* vond men het belangrijk dat mensen gevraagd wordt wat ze zelf willen en ook te zien krijgen dat er iets met hun ideeën wordt gedaan. Bewust worden en erkenning zijn voornamelijk van belang. Er moet erkend worden dat er meer is dan het rationele. Dus dat er een mystieke laag bestaat die van invloed kan zijn op de beleving van natuur. Maar men vroeg zich ook af; is verdere doorzichtigheid wel nodig is? En meer aandacht voor het mystieke wordt ervaren als het zwaar willen opleggen aan mensen.

Hoewel er tijdens het gesprek ook wordt geconstateerd dat mystieke natuurbeleving niet alleen maar een individuele ervaring is. Ook onder beleidsmakers zijn er velen die vanuit een spirituele drijfveer bezig zijn met het natuurbeleid, maar zij lopen er niet mee te koop. Het wordt vaak als *eng of confronterend* ervaren om dit te benoemen. Mensen krijgen dan misschien ook het gevoel iets opgedrongen te krijgen.

Gijs Kuneman ziet hier een metafoer. Naast de fysiologische, aardkundige lagen die een rol spelen bij beleidsbeslissingen en beheer, zou je kunnen vragen naar de *erkenning van de diepere laag van beleving of bestaan* van de mens. Daarmee zou de splitsing die hij persoonlijk voelde, kunnen worden opgeheven. Deze afgescheidenheid wordt door mensen vaak als belemmerend ervaren in de uitoefening van hun werk in de natuur.

Rosa Lucassen van stichting Echte Welvaart wijst hier op de overeenkomst met een ander initiatief waar het InnovatieNetwerk bij betrokken is. Gaston Remmers doet het voorstel om het innerlijke ruimte besef nader te concretiseren en meer inhoud te geven, zodat het vorm en betekenis krijgt in de wisselwerking met dilemma's van beleid en beheer van onze buitenruimte. Hij spreekt in zijn essay, *De innerlijke ruimte van de Nederlandse delta over de spiritueel-communicatieve dimensie* van ruimtegebruik.

In de *brainstorm* is ook opgemerkt dat deze menselijke factor in natuurbeleving en beleid een rol speelt in de stromingenstrijd die er welhaast speelt bij Staatsbosbeheer. Er staat wel duidelijk in de doelstellingen van deze organisatie dat het natuurbeleid

mens inclusief is. Een deel van Staatsbosbeheer vind dit een zeer lastig uitgangspunt. De grote nadruk op meetbare en regelbare grootheden speelt daarin ook een rol.

In de aanloop naar de Wereld Natuur Kunst tentoonstelling, in 2005 georganiseerd door Staatsbosbeheer in de Nieuwe Kerk in Amsterdam, zijn alle medewerkers van Staatsbos benaderd. Waarbij zij ook gevraagd zijn voor zich zelf stil te staan bij hun eigen natuurbeelden en de betekenis van de natuur in hun eigen leven. Dit leverde gelukkig veel bevestiging op over de wijze waarop de mensen positief in hun werk staan. Maar het bracht ook de schok dat veel besluiten helemaal niet zo wetenschappelijk rationeel gegrond zijn, als wel *emotioneel gevoelsmatig gevoed*. Zo bleek dat veel van de gekozen beleidslijnen sterk gekleurd zijn door persoonlijke voorkeuren van bepaalde soorten landschapstypen.

Wij zijn aarde mensen

In die tentoonstelling werd uitdrukking gegeven aan de wijze waarop de grote wereldreligies door de eeuwen heen zich hebben verhouden tot de natuur. De in de brainstorm vaker terugkerende angst en huiver om het mystieke, het spirituele als uitgangspunt te nemen voor natuurbeleid laat zich misschien wel terugvoeren tot de angst om de scheiding van kerk en staat weer ongedaan te maken. Terwijl het er eerder om gaat dat die scheiding te ver is doorgeschoten de laatste honderd jaar. En juist die afgescheidenheid kon wel eens de oorzaak zijn van de vervreemding in de relatie mens en natuur. Terwijl een *verhoogd natuurbewustzijn* weer zoekt naar de kern, de ziel of bezieling in de natuur. En dit roept mogelijk tevens oude angst op, aangezien in de pre-moderne, niet onttoverde wereld, de natuur veeleer beangstigend en levensbedreigend was.

Anderzijds staat een diepdoorvoelde religieuze benadering van de natuur natuurlijk niet automatisch garant voor een positieve doorwerking op die natuur. Kees Both zegt daarover in zijn Stoutenburg lezing, oktober 2005 over Natuurwaarden, natuurbeleving en religie het volgende; ‘Wij mensen zijn *aarde-mensen*, we maken deel uit van de natuur, zijn daarvan volstrekt afhankelijk. We zijn zelfs erfelijk zo geprogrammeerd dat de natuur ons niet onverschillig laat (‘biophilia’). Deze feitelijke gebondenheid aan de aarde kan zich ontwikkelen tot een sterk besef van verbondenheid door vormen van natuurbeleving. Men zet zich alleen maar in voor het behoud van de natuur als je ervan houdt (‘Man schützt nur was man schätzt’). Maar hoe kan het dan dat de meeste mensen van de natuur houden en dat we tegelijkertijd de wereld naar de knoppen helpen? Religie speelt daarbij een dubbelzinnige rol, negatief en positief. Ten aanzien van de ontwikkeling van verbondenheid met de natuur kan religie een belangrijke rol spelen. De wereldreligies worden steeds vaker uitgedaagd om hun ‘ecologische fase’ in te gaan.’

Maar niet alleen in de wereldreligies ook in onze maatschappij is een groeiende stroming van mensen die opzoek zijn naar zingeving en zelfontplooiing. In het boek van Matthijs Schouten behorende bij bovengenoemde tentoonstelling wordt melding gemaakt van een opkomende stroming van *spirituele ecologie*, waar mensen in een hedendaagse vorm uiting geven aan hun verbondenheid met de natuur. Daarin kan de natuur (beleidswereld) weldegelijk een grotere rol spelen dan ze nu doet. Al lijkt er voorlopig maar een smal raakvlak te zijn, de ontwikkeling is te belangrijk om te ontkennen als het gaat om de zoektocht naar innovaties om beleving en beleid dichter bij elkaar te brengen.

Vanuit het Aarde Netwerk werden de volgende suggesties gegeven.

Chris Elzinga en Kees Voorberg vragen zich af wat er gebeurt als we de huidige vanzelfsprekendheden eens om zouden draaien. Wat zou er anders zijn in beleid en beheer, in inrichting en zorg voor de natuur als wij als mens *één en onvervreemd onderdeel* zouden zijn van de natuur, als we zelf ook natuur zijn? Ook Gijs Kunneman stelde die vraag, Hoe zou de wereld om ons heen er uit zien als we haar vanuit een spiritueel mystieke visie zouden inrichten?

Alles in de natuur is bewustzijn

Elly Verrijt van De Gaarde suggereert om de aantrekkingskracht van de Aarde en de invloed van de maan op onze gezondheid/menselijke levenscyclus te betrekken. Bijvoorbeeld wat betreft onze bloeddruk, menstruatie, zwangerschappen. We zouden het besef van de processen van de aarde weer gaan begrijpen. En een gevoel ontwikkelen voor het kwetsbare evenwicht tussen planten, dieren en mensen, en daarmee weer contact krijgen met onze eigen kwetsbaarheid. We zouden mogelijkheden kunnen creëren om mensen wilderniservaringen mee te geven, dat ze een of enkele dagen en nachten, alleen, in de natuur doorbrengen. Dit kunnen *diep transformerende ervaringen* zijn als ze goed worden begeleid of ingeleid. De natuur- en milieu educatie zou zich op aarde educatie kunnen gaan toeleggen. Zij stelt, evenals vele andere Aarde Netwerkers, dat alles in de natuur bewustzijn heeft of is. Daarmee zouden we veel meer kunnen werken.

Zoals ook Yvonne Feijen, project Veldportret Aarde, beaamt. *‘Onze aarde is een plaats vol kennis, die zich gemakkelijk laat zien als je ze leert herkennen’*. Zij vraagt zich af, *‘Welke verwachting en vraag heeft de natuur aan ons, mensen. Welke intenties kunnen we als mensen neerzetten om aan de verwachtingen en verlangens van de natuur te gemoed te komen en wat levert zo'n proces ons zelf op en wat leveren wij dan voor het natuur gebied? Mens en aarde zijn altijd al innig met elkaar verbonden (geweest) en voor hen die haar kunnen lezen, is de aarde een bron van wijsheid. Ons lichaam is hierbij een gevoelig instrument. Een wichelroede of pendel kan de wijzer van dit persoonlijke meetinstrument zijn.’* Ze schrijft over een ervaring dat ze met een NMEér in een gebiedje zat, een soort restje ongebruikt groen in een aan te leggen industrieterrein. *‘Toen “vroeg” dat groen me om een kleine struweel-verbindingen te creëren van de ene losstaande boom, kinderen te lokken om te genieten van hun levensvreugde (de kastanjeboom “wilde” dat graag) en een aantal bomen te planten om een verbindingsaanvliegroute te maken voor vogels op doorvlucht. Stel dat je dat gaat doen met een groepje die zulke info zelf gevonden hebben, dat zou een wezenlijke verbinding maken tussen mens en natuur.’* Yvonne verwijst hierbij ook naar het werk van Marko Pogacnik.

Laat de grond zelf tot je spreken

Ook Bertho Bastiaans beroept zich onder andere op het werk van deze Sloveense beeldhouwer. Die middels tekeningen van ontmoetingen met natuurwezens uitdrukking geeft aan het gevoelsleven van de aarde. En daarmee aanwijzingen krijgt en geeft voor de inrichting van het landschap. Bertho stelt; *‘Bij de hedendaagse oplossingen in natuurbeleid geeft men wegen aan waarbij de rol van het individu beperkt lijkt tot financieel donateur of meepraten. Maar het individu in de rol van intercessor in een project vind ik niet terug. Men vertrekt blijkbaar van de mens als enige beheerder van de natuur. Waar is er ruimte voor Spirit, landschapsdeva's of het Leven zelf? Dat vraagt om een bewustwording op een realistisch, praktisch niveau van andere aanwezigheden van bewustzijn in de natuur naast de mens. Hier zouden we de zoektocht moeten durven maken naar hoe deze te integreren in het beleid. We zouden terug kunnen gaan naar de geschiedenis van een gebied als inspiratiebron, vaak zitten daar de oude spirits en tradities te wachten op aandacht en activatie. Dat vraagt personen die*

deskundigheid hebben vanuit een bredere context, bijvoorbeeld ecologen of ervaringsdeskundigen met een holistische visie, ecologen met een sjamanistische achtergrond.

Erna Alexandra Jansen en Chrisjan Leermakers hebben de voorbije jaren, samen met Gré Honingh-Pauw, het werk van Bert Hellinger betreffende Familieopstellingen bewerkt tot *Natuur- en Omgevingsopstellingen*. (Zie ook bijlage 3, punt 4) Erna stelt dat daarin natuurbeleid en natuurbeleven samen komt. 'Het werken met deze opstellingen biedt een training in het ervaren van eenheid met al wat leeft en een innerlijk waarnemen vanuit verstillig. Dat is wat genoemd wordt "De fenomenologische grondhouding". De spirituele dimensie ervan gedijt vaak beter zonder er al teveel over te zeggen. De kwestie over bijvoorbeeld de Oostvaardersplassen kan met veel minder discussie en veel meer werkelijk inzicht worden opgelost door er opstellingen over te doen. Niet alleen alle betrokken partijen en belanghebbenden kunnen hun dynamiek tonen in de opstelling, maar ook de grond zelf kan tot spreken worden gebracht, de historie van een plaats, elementen zoals de wegen, het water, de bomen, de dieren, de bezoekers... Kortom alles wat een rol speelt in een bepaalde situatie, kan voor en door de representanten tot nieuwe inzichten en beleving komen.'

*Wees open,
Als je iets ziet, wees opmerkzaam.
Luister naar de aanwijzingen.*

Uit: *Sacred Landscape* van Fredric Lehrman, vertaald door EA.

Tijdens *brainstorm* is door Kasteel Groeneveld toegezegd dat ze het experiment aan willen gaan met zo'n natuur- en omgevingsopstelling. Er is nieuwsgierigheid naar de doorwerking en effectiviteit van dit instrumentarium. Waarbij tevens werd opgemerkt dat een dergelijke werkwijze mogelijk eerder psychologisch dan mystiek moet worden uitgelegd.

In een nagesprek met Rosa Lucassen, constateerden we dat er inderdaad veel te weinig bekend is over de psychische werking van de natuur en de beleving van de natuur op het geestelijke welbevinden en de intrinsieke houding van de mens in relatie tot de natuur. Ze verwijst daarbij opnieuw naar de studie over innerlijke ruimte beleving. Het zou goed zijn als Kasteel Groeneveld haar platform functie ook in deze richting vorm wil geven, door dergelijke vernieuwende concepten te exploreren. De ervaringen van mensen te noteren en zicht te krijgen op wat er werkt en niet werkt.

Bertho Bastiaens maakt daarbij nog onderscheid naar enerzijds de individuele spiritualiteit en psychische gesteldheid van de burger, gebruiker van de natuur. En anderzijds het spirituele niveau van het landschap, een soort collectief geheugen of de emotionele lagen die in of over het landschap zijn gelegen, en die te lezen zijn voor natuurbeheerders of beleids mensen. Daarin zit informatie die tenminste intersubjectief is vast te stellen en dus uitstijgt boven het individuele beleven.

Randvoorwaarden en belemmeringen

Wat moet er nog gebeuren en wat kan behulpzaam zijn?

Wil de invalshoek van het mystieke in natuurbeleving en natuurbeleid een bron van vernieuwing kunnen zijn, dan vallen er wel een aantal voorwaarden te formuleren die een dergelijke mystieke natuurervaring mogelijk maken, hoewel ze niet is af te dwingen. Juist omdat deze benadering in eerste instantie een zeer persoonlijke invalshoek betreft, is het nodig oog te hebben voor de cultuur van angst en afwijzing die er momenteel nog vaak bestaat rond dit onderwerp. Veel organisaties en medewerkers ervaren een verhoogd *afbreekrisico*, door zich al te openlijk te uiten op dit meer spiritueel mystieke vlak. Anderzijds is het inherent aan vernieuwingsprocessen dat mensen zich met lef en moed inlaten met tot nu toe ongebruikelijke en wellicht in eerste instantie onbegrijpelijke zaken. Het is goed een beeld te hebben van de heersende cultuur als drager van beleid.

Misschien helpt het om meer zicht te krijgen op de achtergronden van deze angst en soms zelfs te ervaren onwil om deze stroming serieus te nemen in educatie, management en beleid. Misschien is het gewoon een kwestie van omzichtig rekening te houden met dit taboe en vooralsnog door te gaan met het benoemen en beschrijven van de positieve invloeden van de meer spiritueel getinte aanpak op de natuur, de mens en het natuurbeleid.

Om in de beeldspraak te blijven van het verkennen van de kloven, vraagt deze ontdekkingsreis wel het een en ander van de deelnemers, zoals

- * wederzijdse nieuwsgierigheid en openheid naar elkaars visies, wereldbeelden, uitdrukkingvormen en taal.
- * uithoudingsvermogen waar het pad af en toe wat zwaar valt, omdat een en ander niet zo makkelijk bereikbaar is en het terrein soms onbekend, de gids wat onervaren of de groep wat ongeduldig.
- * bereidheid de eigen oordelen op te schorten en werkelijk te luisteren en te ervaren wat de ander beleeft, ervaart en bedoelt.
- * de gerichtheid op een concreet, realiseerbaar, haalbaar doel of resultaat voorlopig even weg te laten. Het gaat ons immers om innovaties, vernieuwende concepten, die nog moeten ontstaan. Als we ze tevoren hadden kunnen bedenken, waren ze er ook al geweest.

In de gesprekken rond de *brainstorm* is over het overwinnen van innerlijke weerstanden het volgende gezegd. Intern in de natuur organisaties zullen vakgenoten nog meegenomen moeten worden in de essentiële waarde(ring) van deze benadering. Dat biodiversiteit ook de *bonte stadscultuur van mensennatuur* omvat. En het spirituele vacuüm zo kan worden opgevuld. De afstemming van natuurorganisaties op deze maatschappelijke verschuiving is nodig in taal en houding. Relatief nieuwe of juist oeroude kennis en vaardigheden moeten opnieuw worden ontsloten, denk aan aarde educatie en Earth Education. Ook diverse (natuur)religies bieden ingangen voor een nieuwe omgang met het mystiek van de natuur. De natuur als nieuwe religie... Het gaat om het creëren van sfeer en een bepaalde emotie die voorbij het rationele en filosofische gaat.

Staatsbosbeheer en Kasteel Groeneveld proberen natuurbeleving aan te bieden en te creëren door middel van verwondering. Waarmee ze de mogelijkheid creëren vooreen

persoonlijke natuurbeleving. Zoals op Kasteel Groeneveld het programma Dromen van het groene hart, waar gewerkt wordt met het denken in meer generaties, grootouders en kleinkinderen. Of het programma Tijd voor ruimte, ruimte voor tijd. Waarin ook de 4de dimensie zit verwerkt.

Natuur en Milieu werkt met het Beleven van de Nacht, waar ratio so ie so op de achtergrond gedrongen is. Stilte is daarin een veel belangrijker invalshoek, waardoor de waarnemingen beïnvloed worden. Deze organisaties zullen hier in de toekomst ook zeker mee doorgaan.

De aanwezigen op de *brainstorm* erkennen dat het mystieke element binnen natuurbeleving en het natuurbeleid een belangrijk maar tegelijk moeilijk te benoemen aspect is. Daardoor is het lastig om het als middel tot innovatie te gebruiken. Een specifiek concept kan dus ook nog niet hier uit afgeleid worden.

Wel kan die mystieke laag van persoonlijke verwondering en verbondenheid meer gebruikt en bevraagd worden om *motivatie en inzet te vergroten* binnen innovatieve processen. Waarom is iets niet of juist wel succesvol, welke persoonlijke drive speelt daarbij mogelijke een rol? Hierbij kan gekeken worden naar meer dan de rationele argumenten.

Het belangrijkste is het vergaren van erkenning en bewustwording voor het feit dat er meer mogelijkheden zijn om naar natuur te kijken, dan alleen maar met rationele argumenten. In onze maatschappij geven rationele argumenten echter nog vaak de doorslag. Het inpassen van mystieke natuurbeleving binnen beleid is een mogelijkheid, maar die moet niet opgedrongen worden. Het mag echter wel eens wat vaker benoemd worden als het gaat over natuurbeleid om zo ook beleidsmakers aan het denken te zetten.

* Het is de moeite waard te onderzoeken wat het oplevert voor natuur als betrokkenen hun (ziels)verwantschap met de natuur expliciet (mogen) maken. Dit betekent een soort cultuuromslag, als er aandacht komt te liggen op de *waarde(n) van de mens* achter de beleidsstandpunten. Het is duidelijk dat de grondhoudingen van de mens en eventuele passie voor de natuur een rol spelen in werk, beleid en beleving. De vraag is in hoeverre mogen die expliciet worden gemaakt, wanneer is dat effectief, wanneer contraproductief? Momenteel is er weer veel waardering voor de persoonlijke verhalen van mensen. Deze invalshoek kan ook nog meer benut worden in beleid.

* Het vraagt lef om de beklemmingen die kleven aan religie en spiritualiteit te overstijgen, veel mensen zullen behoefte hebben aan concrete resultaten,. Toch gaat het vermoedelijk om een continuüm dat zichtbaar en bewust gemaakt kan worden. Er is altijd een wisselwerking met meer concrete en benoembare zaken en taken. De kunst is deze ingang te communiceren zonder te forceren.

* Misschien is het goed of behulpzaam om die angst ook eens nader te onderzoeken. Het gaat om diepgevoelde existentiële waarden en ervaringen, die zeer persoonlijk zijn, maar daarom niet minder waar en waardevol. Vermoedelijk is met name in de natuurwereld spiritualiteit en bezieling juist een core business, maar het wordt zelden zo benoemd en zichtbaar gemaakt.

Als we kans zien voorbij de sluiers van die angsten en wanen te komen, blijkt dat er een hele wereld aan belevenissen, ervaringen en visies te ontdekken valt. De grote wereldreligies

hebben ook altijd hun mysteriescholen gehad, waar ze niet prat op gingen in de zin dat ze hun leer en leringen al te openlijk uit gingen dragen. Tegelijkertijd is er veel waarde te behalen voor hen die de moeite kunnen en willen nemen om op dit terrein terecht te komen.

De deelnemers aan de *brainstorm* bevestigen dat mensen die zich meer verdiepen in het mystieke en spirituele geen moeilijkheden in de weg worden gelegd als zij activiteiten, bijeenkomsten of mogelijke rituelen willen ontplooien in terreinen van bijvoorbeeld Staatsbosbeheer. Ze vragen zich af, of hiervoor nog speciaal iets gedaan moet worden. Zij krijgen al mogelijkheden.

* Het loont de moeite meer in detail te kijken wat er gebeurt in de wisselwerking mens en zijn spirituele natuurbeleving, met welke *grondhouding* wordt hier gewerkt en welke impact heeft dit op de natuur en de mensen ter plekke of in brede zin.

Hoewel het lijkt dat dergelijke mystieke en spirituele ervaringen niet over te dragen zijn, is het wel degelijk mogelijk het bewustzijn hierop te vergroten en de gewaarwording middels de zintuigen te versterken in een soort actieve verwondering. Diverse moderne spiritueel ecologische stromingen hebben hiermee ervaring opgedaan.

Perspectieven en eerstvolgende stappen

Nadere concretisering en eventuele vervolgstappen

Taal- en cultuurverandering

Actie 1, activeer het gesprek over mystieke en spirituele natuurbeleving

♣♣*Breng intern en extern **het gesprek** op gang over spiritualiteit en mystieke natuurbeleving.*

De invalshoek van het mystieke is een deelfacet van persoonlijke betrokkenheid bij, eventuele zeggenschap over en participatie in natuur(beheer). Het gaat om een zeer persoonlijke inkleuring. Het bespreekbaar maken van deze emotionele en spirituele natuurbeleving in beleidskringen en onder natuurbeheerders kan nieuwe perspectieven openen. Dan gaat het over communicatie, wat vertel je wie wanneer? En welke taal gebruik je dan. De taal in beleid is vaak sterk rationeel gekleurd en op belangen gericht. Te zoeken naar de lagen van persoonlijke betrokkenheid, de innerlijke ruimte beleving vraagt van allen een bewustzijn op persoonlijke motieven, en de bereidheid hier opener over te zijn.

♣♣*Doe een beroep op **ieders persoonlijke strategie**; waar nodig en waar mogelijk gewoon je vragen te stellen of je persoonlijke en onverwacht gekleurde inbreng te hebben.*

Want het gaat hier ook over de cultuur als drager van beleid. Al in een ander verband (zie Kansennotitie Noord Nederland, InnovatieNetwerk juni 2005) is geopperd dat er meer aandacht zou moeten komen voor het ontwikkelen van een gevoelstaal die deze meer mystiek spirituele gevoelswereld van de natuur recht doet. De vele particuliere initiatieven in deze richting kan breder gecommuniceerd en gepubliceerd worden. Liefst in dialoog met de reguliere natuurorganisaties.

Actie 2, organiseer veld ontmoetingen over de verschillende vormen van natuurbeleving en hun doorwerking naar beleid

♣♣*Het Aarde Netwerk zou een serie **verkennende veldwerkexcursies** kunnen organiseren. Waar deelnemers over en weer nieuwsgierig zijn naar elkaars achtergronden, motieven en werkwijzen, opdat concrete resultaten van mystieke natuurbeleving zichtbaar, ervaarbaar en communiceerbaar worden.*

Tijdens deze veldexcursies of studiedagen kan het innerlijke landschap, van deelnemers uit diverse groepen, worden verkend en middels een uitwisseling van ervaringen de vermeende kloof tussen mystieke natuurbeleving en beleid worden geslecht of overbrugd.

De methodiek van de Natuur- en omgevingsopstellingen zou een eerste thema kunnen zijn voor een gezamenlijke studie. Het lijkt een goede methodiek om huidige dilemma's te overstijgen, zoals in het waterdebat of de ontwikkelingen in de veenweide gebieden. Kasteel Groeneveld en Staatsbosbeheer hebben aangeboden te willen onderzoeken of het opstellingenwerk hier net zo'n effectieve werkvorm kan zijn als in het bedrijfsleven, waar al meer met organisatie opstellingen wordt gewerkt. Verschillende problemen uit de praktijk van

het natuurbeheer of natuurbeleid kunnen worden ingebracht, en de werking en doorwerking van het opstellingen werk kan worden beschreven. En zo kan een start gemaakt worden met het ervaren en vervolgens beschrijven van concreet instrumentarium waar het mystieke aspect een grotere rol kan spelen ten behoeve van natuurbeheer.

Actie 3, publiceer over de verschillende aspecten van mystieke en spirituele natuurbeleving

♣♣ *Publiceer over de insteek van mystieke en spirituele natuurbeleving in vaktijdschriften en kennisnetwerken, bijv NME Podiumonline en Groeneveldblad.*

Over de resultaten van bovengenoemde ontmoetingen, als ook over het werk van de vele particuliere initiatieven van bijvoorbeeld het Aarde Netwerk en andere spiritueel ecologische groeperingen die nu reeds in de natuur actief zijn, kan nog veel meer worden geschreven.

♣♣ *Publiceer een serie portretten van hedendaagse natuurmystici.*

Er zou een bescheiden vervolg kunnen komen op het standaard werk van Matthijs Schouten, Spiegel van de Natuur, waar juist de tradities van de grote wereldreligies worden beschreven. Dit boek kan portretten bevatten van bijzondere mensen die een heel eigen relatie met de natuur zijn aangegaan. Daarin zouden ook hedendaagse religieuze leiders, zoals kardinaal Simons, islamologen en andere leading persons of spirituele voorlopers uit de meer shamanistische hoek hun verhaal en visie kunnen geven op de relatie mens en natuur, beleid en beheer. Als ook hoe het spirituele doorwerkt in natuurwetenschap en natuurbeleid. Wellicht heeft ook het Natuurcollege belangstelling om de bandbreedte van de spirituele en religieuze natuurbeleving in Nederland in beeld te brengen middels een soort fotoboek.

Persoonlijke betrokkenheid faciliteren

Actie 4, organiseer het leren

♣♣ *Train natuurgidsen en terreinbeheerders zo dat ze meer op de gevoelskant en emoties gaan werken naast de kennis en regels.*

In het Aarde Netwerk is, in samenwerking met de Stichting Natuurbeleving en de werkgroep Aktieve Verwondering reeds een initiatief gestart voor het uitgeven van een 'Aerdig inspiratie werkboek'. Een boek voor educatoren, gidsen en andere geïnteresseerden waarin de dynamiek van het educatieve natuurbelevingslandschap in al haar psychologische, emotionele en spirituele lagen van de eigen beleving worden verkend en waar mogelijk doorgrond. Dit boek wil een overzicht geven van de hedendaagse spiritueel religieus ecologische stromingen, initiatieven en activiteiten in Nederland, die de natuur als basis of invalshoek benutten.

In beheer en educatie kan er goed gewerkt worden met intuïtie en gevoel. Dan gaat het in feite om de persoonlijke ontwikkeling (van kwaliteiten) van mensen, medewerkers en burgers. Je kunt sturen op verwondering en de mogelijkheden bieden om mensen op hun eigen manier de natuur te laten beleven. Ieder heeft dan een eigen verhaal. Je kunt die verhalen bevragen, zonder daarin dwingend te zijn. Je kunt creatieve werkvormen aanbieden om die ervaringen te verwerken en de mensen te faciliteren in hun persoonlijke belevenissen en verbondenheid met de natuur.

♣♣ *Start een Leergemeenschap of Community of Practices*

Om dergelijke ervaringen met de meerwaarde van mystieke en spiritueel ecologische natuurbeleving en natuurbeheer verder te verdiepen en te communiceren naar derden, zou er een studiegroep kunnen starten. Waarbij de dialoog en de onderlinge uitwisseling kan helpen om vragen op te helderen en belemmeringen weg te nemen. Op deze wijze kan de reeds opgedane ervaringen beter worden verspreid en ingebed en worden omgezet tot beter beschikbare kennis voor anderen. De kansen en (on)mogelijkheden van spirituele natuurbeleving en regulier natuurbeleid, incl beheer, educatie en voorlichting kunnen dan beter inzichtelijke worden en aangepakt.

Betrokkenheid en zeggenschap van burgers vergroten

Actie 5, vermaatschappelijk de zorg voor de natuur

♣♣ *Zorg dat er nog meer **bottom up besluitvorming** gaat plaatsvinden.*

Gijs Kuneman, gevraagd naar zijn perspectieven voor de mystieke natuurbeleving, zegt naderhand het volgende. Wat betreft het natuurbeleid uit Den Haag en Brussel kan het mystieke en de spirituele beleving van de natuur een extra argument zijn voor betrokkenheid en zeggenschap van burgers. Het nodigt mensen uit meer ruimte te willen voor de natuur in eigen omgeving en die goed toegankelijk te maken voor bijvoorbeeld eigen beheer, rituele plekken of natuurtempeltjes. Daarnaast is er de invalshoek van het intuïtieve beheer, die mogelijk andere vormen van inrichting en gebiedsontwikkeling kan opleveren. Dit zou een aantal andersoortige instrumenten en maatregelen kunnen betekenen. Zo kun je je voorstellen dat er een 1% regeling komt voor gebieden waar we de natuur met rust laten. Of dat we een x aantal hectaren willen vrij pleiten voor een inrichting en beheer puur op burgerparticipatie. Het ligt in de verwachting dat met een nieuw kabinet er wel weer een nieuw natuurbeleidsplan zal worden opgesteld. De vorige insteek van Operatie Boomhut, en het huidige LNV beleid van 'Natuur voor mensen, mensen voor natuur' is al een aanzienlijke verbreding van het natuurbeleid, doordat mensen een duidelijk plek werd gegeven in de natuur. In die zin zal het mystieke en spirituele mee kunnen liften met vernieuwend beleid en wellicht een spiritueel aardse bijdrage kunnen leveren aan de realisering van dit beleid.

♣♣ *Hecht belang aan de natuur voor de **emotionele en mentale gezondheid***

Daarnaast is het goed om aan te sluiten op de aandacht voor gezondheid en natuur. Van buiten wordt je beter, niet alleen fysiek maar ook mentaal, emotioneel en spiritueel. Er blijft steeds een x factor over, die niet zo grijpbaar is, maar wel degelijk wordt ervaren en beleefd. (het thuis gevoel, de wortels, de bron) Daar zit een rijkdom aan mogelijkheden om op in te spelen. Hoewel ook daar geldt de behoefte om het concreet te houden, hoeveel en wat levert het op.

Het is voor elke natuurorganisatie een eigen traject om de weg naar de invloed en betrokkenheid van de mensennatuur bij de natuur te vergroten. Er is weinig zicht op hoe de zusterorganisaties dit aanpakken en aan gaan.

Hier kan een taak liggen voor het InnovatieNetwerk om te kijken op welke wijze de diverse natuurorganisaties de relatie natuur en gezondheid op pakken en welke potentiële

vernieuwingen er blijven liggen omdat die heel persoonlijk, emotioneel spirituele invalshoek toch nog vaak als te vernieuwend wordt beschouwd, vanwege een vermeend hoog maatschappelijk afbreekrisico. Tevens is het een oproep aan leden van het Aarde Netwerk om vanuit hun werk concreter aansluiting te zoeken met deze ontwikkeling in het reguliere werk. Ook zij kunnen aangeven welke kansen zij zien en waar zij knelpunten ervaren, die mogelijkerwijze met hulp van het InnovatieNetwerk op te ruimen zouden kunnen zijn.

Bijlage 1

Leden van het Netwerk Aarde, Milieu & Spiritualiteit die gereageerd hebben op het verzoek om inbreng op de brochure Kwetsbare vanzelfsprekendheden.

Bertho	Bastiaens	healing massage en aarde werk	www.bertho-bastiaens.be
Henkjan	Blaauw de	Ecolonie / Eigentijds Festival	www.eigentijdsfestival.nl
Torc	Bloos	Stichting Eadhadh	www.torc.web-log.nl
Gea	Boessenkool	Aarde-Werk	www.aarde-werk.nl
Marielle	Dop van	Koad	
Rita	Drok	IVN natuurgids	
Chris	Elzinga	Bureau Meanders	www.meanders.nl
Yvonne	Feijen	Veldportret Aarde	www.yvonnefeijen.nl
Greetje	Heer de	Buro Weusthuis	
Paul	Hoftijzer	Stichting Promoterre	www.promoterre.nl
Erna Alexandra	Jansen	Charka, Stichting Creatieve Processen	www.creatieprocessen.nl
Rob	Keizer de	SAAC Ritmisch Ondernemen	www.saac.nl
Mariet	Keuning	SBB Bezoekerscentrum Drents Friesche Wold	
Gijs	Kuneman	Stichting Natuur & Milieu	
Chrisjan	Leermakers	Natuur en omgevingsopstellingen	www.systop.nl
Johan	Loermans	Bioloog	
Rosa	Lucassen	Echte Welvaart	www.echtewelvaart.nl
Agnes	Meijs	Vereniging Natuurbeleving	www.natuurbeleving.org
Boris	Oirschot van	Bioloog, SNP reisbegeleider	www.wereldgift.nl
Cathrien	Pater de	Student Masters Interreligieuze Spiritualiteitsstudies	www.centerforce.nl
Anne	Stijkel	International Institute for Inclusive Science (Triple I-S)	www.inclusivescience.org/
Elly	Verrijt	De Gaarde	www.degaarde.org
Kees	Voorberg	Begeleider persoonlijke en groepsontwikkeling	www.keesvoorberg.nl
Yoke	Wilde de	Smaragd.coaching	yoke@freeler.nl
Fransiscaanse Milieubeweging Stoutenburg			www.stoutenburg.nl

Bijlage 2

Gesprekspartners brainstorm

Brainstormbijeenkomst op woensdag 19 april 2006 op Kasteel Groeneveld te Baarn met

Marcel van Ool, kunsthistoricus Staatsbosbeheer,

Gijs Kuneman, teammanager Natuur en Landbouw stichting Natuur & Milieu,

Sim Visser, gastheer - directeur Kasteel Groeneveld

Caroline van der Lee, communicatie en hoofdredactie Groeneveldblad - Kasteel Groeneveld,

Nico Beun, InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster

Gerwine Wuring, gespreksleiding - Aerda bureau voor aarde educatie.

Met dank aan *Angela van Vliet*, assistente van Caroline die haar aantekeningen van dit gesprek heeft verwerkt tot een verslag, waarop deze startnotitie verder voortborduurde.

Ter introductie heeft een ieder zich even kort voorgesteld en verteld waarom hij of zij besloot tot deelname aan deze bijeenkomst. Een kort overzicht hiervan;

- *Gijs*: Wil de mogelijkheden bekijken voor het gebruiken van beleving als middel om de natuurkwaliteit te verbeteren. Meer vanuit de rationele kant (beroepsmatig gezien.) Meer draagvlak creëren voor natuur.
- *Caroline*: Was getripped door vooral de concrete punten uit het rapport van het InnovatieNetwerk. Wil graag vrij kijken naar dingen maar vind mystiek en religie ook wat beklemmend.
- *Sim*: Mensen zodanig raken dat men betrokken raakt bij het landschap. Dit kan dmv kunst / wandelen etc. Er ontbreekt iets binnen het beleid waar hij graag naar op zoek wil.
- *Nico*: Natuurbeleving en natuurbeleid staan te ver van elkaar af. Er moeten initiatieven ontwikkeld worden om beide dichterbij elkaar te brengen.
- *Marcel*: De grensvlakken verkennen tussen kunst en natuur.
- *Gerwine*: Is op zoek naar een manier om mensen en natuur te verbinden. Zoekend naar nieuwe mogelijkheden, een nieuwe taal.

Bijlage 3

Wat is mystieke natuurbeleving?

Bronnen van internet

1. bron <http://www./utopia.knoware.nl/users/adstegem/page2.html>

Stichting Mystiek stelt zich tot doel mensen op een heldere manier te laten kennismaken met het paranormale. Zij streeft naar de leer van innige vereniging van ziel, kosmos en godheid, waarbij de grenzen van het 'ik' opgeheven worden. Dit doel trachten wij te verwezenlijken, door het houden van bijeenkomsten waarin het paranormale centraal staat.

Mystiek staat voor het zoeken naar verlichting en het streven naar eenwording met het goddelijke. Een mystieke ervaring is een directe ervaring met het goddelijke, zonder tussenkomst van rituelen of dogma's,

2. Bron <http://www.nescio.info/artikels/maurits1.html> maurits verhoef

‘Telkens afgestapt om terug te kijken’

Nescio's weg door de natuur

Mystiek

Mystiek is een begrip dat veel gebruikt wordt – bijna te pas en te onpas – en waar vele definities van bestaan, al naargelang het tijdsgewricht. Woorden die echter steeds terugkeren in de definities zijn: eenwording, aanraking door iets hogers, een proces dat verschillende stadia kent. In zijn boek *Wat is mystiek?* geeft Paul Mommaers als definitie van de mysticus: ‘Het is iemand die op overweldigende wijze de tegenwoordigheid ervaart van iets wat hemzelf overstijgt en veel werkelijker is dan hetgeen men doorgaans voor werkelijk aanziet. [...] de mysticus voelt zijn normale ikheid verdwijnen’. Mommaers onderscheidt wezensmystiek en natuurmystiek. Bij de natuurmystiek is het primaire object van ervaring de natuur; hetgeen waarmee de mysticus één wordt is de natuur. Bij wezensmystiek gaat het om een directe ontmoeting met God.

Kenmerkend voor mystiek zijn de volgende facetten. Ten eerste is er geen bemiddelende instantie tussen de mysticus en zijn object. Het is een puur individuele ervaring zonder aanwezigheid van anderen. Ten tweede is er sprake van een totale overgave en zelfverlies. De reflectie wordt overstegen, er is alleen nabijheid en beleving van die nabijheid. Deze beleving ondergaat de mysticus passief. Hij roept zijn ervaringen niet op, maar ondergaat ze. Ten derde kan een mysticus na zijn mystieke ervaring(en) niet meer terug naar de situatie voor zijn ervaring. Hij begint een weg te volgen waarvan hij niet meer kan afwijken. Er is een ontmoeting geweest met iets onvergelijkelijks hoogs. Een mysticus heeft vaak moeite met het omschrijven van zijn ervaringen. Om zijn ervaringen toch over te kunnen brengen zoekt hij naar nieuwe woorden en naar metaforen.

3. (bron www.literatuurgeschiedenis.nl bij *Brabantse mystiek*;))

Mystiek is de poging om één te worden met God door volkomen overgave. In de geest van de mysticus ontstaat hierdoor ruimte waarin God kan binnenkomen. Maar of hij binnenkomt staat niet vast: de eenwording is een geschenk van God, en niet een beloning die verdiend kan worden door ijverig bidden. Het moment waarop zich dit voordoet, komt volkomen onverwacht: de mysticus ervaart de aanwezigheid van God en weet dat deze werkelijkheid echter is dan de wereld om haar heen. Mystieke literatuur gaat over dergelijke ervaringen en over de manier om ze te bereiken. Ze is een poging om in woorden te vatten wat eigenlijk niet gezegd kan worden. In dat opzicht lijken mystieke teksten wel een beetje op poëzie, en het is dus niet verwonderlijk dat het tekstje van Beatrijs, aan het begin van dit hoofdstuk, zo poëtisch is. Dat het bij mystiek niet gaat om geleerdheid, maar om genade van God, is nauwelijks denkbaar.

4. www.sixth-sense-in-service.net :

Een tot nu toe alleen Duitstalige website over een internationaal initiatief voor een netwerk van mensen vooral uit de wereld van systeemopstellingen (familieopstellingen en organisatieopstellingen). Om te verkennen hoe dat nieuwe instrument van systeemopstellingen, in eerste instantie ontwikkeld door Bert Hellinger, toegepast kan worden in het contact maken met andere zijnswerelden: o.a. in de natuur (dieren, planten, mineralen, etc) en in de culturele omgeving van mensen. Deze opstellingen worden genoemd natuur- en omgevingsopstellingen genoemd (nature constellations, ecosystem constellations, naturaufstellungen).

Bijlage 4

Inspiratie bronnen en literatuur verwijzingen

Arne Naess, Noors filosoof en oud hoogleraar was de grondlegger van de Deep Ecology beweging (1973). Zijn denkbelden worden beschreven in vele geschriften oa. **Naess, A.**, Ecology, Community and Lifestyle. Cambridge, university press, 1989. **Devall, D. en Sessions, G.**, Deep Ecology; living as if nature mattered. Salt Lake City, Gibbs M. Smith Inc., 1985

B.C.J.Zoeteman, ambtenaar bij VROM schreef o.a. het boek: Gaiasofie, anders kijken naar evolutie, ruimtelijke ordening en milieubeheer, uitg. Ankh-Hermes isbn 90-202-3029-8. Zie ook zijn boek: Over moeder Aarde.

Eigentijds Festival, een ontmoetingsplaats voor al diegenen die bezig zijn vorm te geven aan de thema's *Kunst, Spiritualiteit en Natuur*. Het festival is een inspirerende magische plaats waar ieder jaar weer een explosie ontstaat aan genezende krachten, liefdesenergie en creativiteit. Ze wordt georganiseerd vanuit de visie dat het voor onze toekomst van essentieel belang is dat we niet alleen de eenheid leren zien op abstract nivo, maar deze ook gezamenlijk beleven en in de praktijk zichtbaar maken. Het is een die vraagt om samenwerking en verbindingen. Zie ook www.eigentijdsfestival.nl.

Gaston Remmers schreef in opdracht van het InnovatieNetwerk het essay De innerlijke ruimte van de Nederlandse delta. Hij schrijft vanuit de veronderstelling dat een flink deel van de claims op de fysieke ruimte voortkomt uit een onvermogen om intern ruimte te creëren. Intern wil zeggen: in mensen. Met andere woorden: de neiging bestaat om innerlijke nood (rust! Groen!) af te wentelen op de buitenwereld. (2005, beschikbaar najaar 2006)

Gerwine Wuring, was initiator van het Netwerk Aarde, Milieu & Spiritualiteit (1992) en Reizende Aarde School (2002), schreef Spiegelingen Mens & Natuur, pad van AARDE educatie (2003) en gaf in 2005, in samenwerking met het Aarde Educatief het boek De kracht van Water, Aarde, Lucht en Vuur uit. Zie ook haar essay "De natuur mijn leslokaal" in de bundel Spiritualiteit, vrijheid en engagement, uitgegeven door Athanasia Producties Nijmegen onder redactie van Titus Rivas en Bert Stoop.

GIOS Groen in en om de stad is niet alleen belangrijk voor mensen, maar ook voor planten en dieren. Het ministerie van LNV en het ministerie van VROM werken samen met de dertig grootste steden in Nederland aan een groenimpuls via het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing (ISV2). Met als doel de hoeveelheid en de kwaliteit van het groen in en om de stad te vergroten en te verbeteren.

Gre Honingh-Pauw schreef Natuurwetten, over de betekenis van oerwetten in onze samenleving (uitgave 2005). Daarin beschrijft ze hoe we weer in harmonie kunnen komen met de natuur en haar wetten weer een plaats kunnen geven in ons leven. Daarbij ook voorbeelden hoe we kunnen communiceren met bomen, dieren of hele landschappen.

InnovatieNetwerk, Kansennotitie Noord Nederland, juni 2005 (nog) niet gepubliceerd. verslag van een noordelijke creatie-innovatiegesprek met vernieuwende denkers en onconventionele doeners, op zoek naar innovatieve concepten in het spanningsveld tussen natuurbeleving en natuurbeleid in Noord Nederland.

Irene van Lippe-Biesterfeld, startte in 1999 met de Stichting Lippe-Biesterfeld NatuurCollege. Hun focus ligt daar waar spiritualiteit en natuur elkaar ontmoeten. Zij schreef o.a. Dialoog met de natuur, Samen en Aarde ik hou van jou

Jef Crab holistisch ecooloog van Belgische afkomst. Coördineert samen met zijn vrouw het Vormingscentrum La Recontre, bakermat van een Aarde Herstel Programma aan de rand van het Amazonewoud in Suriname. Schreef o.a. het boek: Eeuwige lente, leven met voldoende in een wereld van overvloed, uitgegeven in eigen beheer isbn 99914-672-0-3.
Stichting Ecosystem 2000 Suriname www.ecosystem2000.sr.to/nl

Kees Both Stoutenburg lezing oktober 2005, Leven met de natuur
Natuurwaarden, natuurbeleving en religie. www.stoutenburg.nl/stout-lezing-2005.htm

Marko PogaCnik, schrijver van het boek: Ontmoeting met natuurwezens, uitg. Vrij Geestesleven isbn:9060383796. Uit zijn boek blijkt dat hij heel wat ervaring heeft met landschapsinrichting, en hij werkte samen met overheden in verschillende landen.

Matthijs Schouten, Prof. Dr., geeft heel veel boeiende informatie over hoe mensen van verschillende culturen en religies tegen de natuur aankeken en aankijken in het boek Spiegel van de natuur, Het natuurbeeld in cultuurhistorisch perspectief. Uitgave KNNV Uitgeverij, Utrecht in samenwerking met Staatsbosbeheer